

Danijel Vojak

Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“

Marulićev trg 19/1

Zagreb

Neven Kovačev

Voćarska cesta 4

Zagreb

DOPRINOS EMILIJASZOWSKOG ISTRAŽIVANJU POVIJESTI ROMSKOG STANOVNIŠTVA U HRVATSKOJ

UDK 323.15(497.5=214.58)(091)

316.66(497.4=214.58)(091)

397(=214.58)

930Laszowski, E.

Pregledni rad

Emilij Laszowski bio je jedan od istaknutijih hrvatskih povjesničara na prijelazu 19. u 20. stoljeće i u prvoj polovici 20. stoljeća. Njegov historiografski rad obuhvatio je brojna područja iz socijalne povijesti, a pritom se najviše istaknuo radovima iz hrvatske ranonovovjekovne kulturne i gospodarske povijesti te povijesne topografije. Međutim, nedovoljno je poznato da se Laszowski bavio proučavanjem povijesti i kulture romskog stanovništva u Hrvatskoj i Europi. Iako je objavio samo jedan kraći historiografski tekst o Romima, u njegovoj osobnoj ostavštini, koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu, sačuvana je dokumentacija koja upućuje na njegovo šire zanimanje za tu tematiku.

Ključne riječi: *Emilij Laszowski, Romi, Hrvatska, povijest, romologija*

Uvod

U posljednjih nekoliko godina primjetan je određen pomak u istraživanju povijesti Roma u Hrvatskoj, i to napose u istraživanju razdoblja Drugog svjetskog rata. Međutim, unatoč tomu pomaku, i dalje se može smatrati da je povijest te

manjinske skupine – jedne od najstarijih manjinskih skupina u Hrvatskoj – nedovoljno istražena tema u hrvatskoj historiografiji. Tako je gotovo nepoznato kasno-srednjovjekovno i ranonovovjekovno razdoblje, u kojem su se Romi doselili i proširili po hrvatskim područjima, kao i njihova povijest iz suvremenog razdoblja (primjerice za vrijeme socijalističke Jugoslavije). U tom kontekstu postaje osobito važno istražiti one znanstvenike koji su se bavili proučavanjem povijesti Roma u Hrvatskoj, a među njima ističe se i Emilij Laszowski. Tako je jedan od ciljeva rada istražiti romološki rad Laszowskog i nastojati kontekstualizirati ga s njegovim suvremenicima u Hrvatskoj i izvan nje.

Ukratko o životu i radu Emilija Laszowskog i njegovoj ostavštini u Hrvatskom državnom arhivu

Emilij Laszowski rodio se u Brlogu na Kupi u travnju 1868. godine. Pohađao je karlovačku i zagrebačku gimnaziju, a završio je zagrebačku klasičnu gimnaziju (1887.). Kratko vrijeme studirao je na Medicinskom fakultetu u Grazu te potom na Pravoslavnom i državoslovnom fakultetu u Zagrebu (1893.). Za vrijeme studija zaposlio se u Zemaljskom arhivu u Zagrebu (danas Hrvatski državni arhiv) kao dnevničar te ondje radio kao arhivist od 1893. do 1924. i ravnatelj od 1925. do umirovljenja 1939. godine. Utemeljio je zagrebački Gradski arhiv (danas Državni arhiv u Zagrebu), kojim je do 1915. upravljao kao ravnatelj, a do 1939. kao kustos. Osim toga, istaknuo se u radu zagrebačkoga Gradskog muzeja i Gradske knjižnice. Nakratko je radio kao ravnatelj tada osnovnog Ratnog arhiva i muzeja NDH u Zagrebu (1941.). Radio je kao arhivist, pritom se istaknuvši na sređivanju arhivskoga gradiva županija, a istodobno je uređivao časopis *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* (1926. – 1939.). Kao povjesničar najviše se istaknuo radovima iz hrvatske ranonovovjekovne kulturne i gospodarske povijesti te povijesne topografije. Uz to, važni su i njegovi radovi iz povijesti Zagreba, a priredio je i brojne zbirke povijesnih izvora, poput *Diplomatičkog zbornika Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Jedan je od osnivača Družbe „Braća hrvatskoga zmaja“ (1905.), koja je imala za cilj zaštitu i promicanje hrvatske kulture i prošlosti.¹

Njegova ostavština čuva se u Hrvatskom državnom arhivu u fondu HR HDA-806. Emilij Laszowski koji broji ukupno 90 kutija. Gradivo fonda, u kojem je sačuvana njegova privatna i poslovna dokumentacija, podijeljeno je u šesnaest serija. Za taj je fond 2010. godine Mario Stipančević izradio analitički inventar.² Građa o Romima koju je Laszowski prikupio nalazi se u podseriji *Rukopisi i bilješke*

¹ Više o njegovu životu i djelovanju vidi: Stipančević, M. *Neznani svijet Emila Laszowskog*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2014; Petković, M. *Emilij Laszowski Szeliga: 1868.–1949*. Zagreb : Družba „Braća Hrvatskoga Zmaja“, 2000.

² Stipančević, M. *Analitički inventar Osobnog fonda Emilija Laszowskog*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2010.

ke serije *Stručni, znanstveni i publicistički radovi*, u kutiji 53. Većina spomenute građe o Romima odnosi se na bilješke koje je Laszowski pisao na papirićima, a manji dio na novinske isječke.

Ukratko o razvoju romologije u Europi i Hrvatskoj do sredine XX. st.³

Ponajprije je potrebno definirati romologiju kao skup znanstvenih disciplina koji koristi multidisciplinarnu metode za proučavanje romske kulture u kontekstu njezina socijalnog, ekonomskog, političkog i kulturnog okruženja ili kao znanstvenu disciplinu koja teži proučavanju jezika i običaja Roma.⁴

Naseljavanje romskog stanovništva u srednjovjekovnoj Europi probudilo je, između ostalog, određenu razinu interesa za njihovo proučavanje. Među prvim takvim znanstvenicima ističe se engleski lingvist Andrew Boord, koji je sredinom 16. stoljeća analizirao romski jezik.⁵ Prva sustavnija romološka istraživanja započela su krajem 18. stoljeća lingvističkim analizama Jacoba Carla Christophä Rüdigerä i Heinricha Moritza Gottlieba Grellmanna, koji je nastojao pobiti dotadašnje uvriježeno tumačenje o egipatskom porijeklu Roma i dokazivao njihovo indijsko porijeklo.⁶ Zanimljivo je da se krajem 18. stoljeća u dijelu europske kulture, posebice književnosti, primjećuje promjena percepcije Roma. Oni otada nisu prikazivani ponajprije kao prljavi lopovi i varalice, nego kao plemeniti i slobodni „divljači“ povezani s prirodom.⁷ Treba istaknuti da se tada u književnosti razvijao smjer „ciganski romantizam“ (*Zigeunerromantik*), koji je nastao pod utjecajem španjolske književnosti (Miguela de Cervantesa Saavedre), a glavni su mu predstavnici bili Johann Wolfgang von Goethe i Johann Christoph Friedrich von Schiller.⁸

³ O povijesti hrvatske romologije vidi: Vojak, D. Prvi hrvatski romolozi: Mara Čop, Franjo Fancev, Vladimir Redenšek i Antun Medven. *Biobibliographica* (Zagreb). 3(2009), str. 103–128; Vojak, D. O proučavanju Roma u hrvatskoj znanosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija? *Historijski zbornik* (Zagreb). 63(2010.), 1, str. 215–240.

⁴ Dimić, T. Reč urednika. *Romologija: lil palo lilaripe, kultura thaj pučipe e Rromengo: časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja Roma* (Novi Sad). 1(1990), 1, str. 5; Romologija. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb : Novi liber, 2003, str. 1142.

⁵ Grant, A. P. Romani in the Wilderness: On the Marginalisation of Romani within General Linguistics in Britain and America, and some consequences of the 'Rise of the Amateur'. *Grazer Linguistische Studien* (Graz). 51(1999), str. 65; Hancock, I. Romani. *The Encyclopedia of language and linguistics*, sv. 7. Oxford, New York, Seoul, Tokyo : 1994, str. 3604; Jauk-Pinhak, M. Povijest izučavanja romskog jezika u Svijetu. U: *Međunarodni naučni skup jezik i kultura Roma*. Šipka, M. (ur.). Sarajevo : Institut za proučavanje nacionalnih odnosa – Sarajevo, 1989, str. 12.

⁶ Jauk-Pinhak, M. Povijest izučavanja romskog jezika u Svijetu, str. 13.

⁷ Fraser, A. *The Gypsies*. Oxford: Wiley-Blackwell, 1995, str. 196–197; Šiftar, V. *Cigani: minulost v sedanjosti*. Murska Sobota : Pomurska založba, 1970, str. 28–29.

⁸ Taj je smjer imao svoj temelj u njemačkoj književnosti u 17. stoljeću, kada se u nekim tekstovima mijenja stereotip o Romima kao „besciljnim i prljavim lualicama“, te se stvara stereotip o njima kao slobodnjacima, bliskima prirodi, principijelnim i požrtvovnim u obrani svojih prava i slobode (Margalit, G. *Germany and its Gypsies: a Post-Auschwitz Ordeal*. Madison : University of Wisconsin Press, 2002, str. 10–12; Fraser, A. *The Gypsies*, str. 181.

U 19. stoljeću znanstvena su se istraživanja većinom usredotočila na jezik Roma te tada nastaju značajni radovi Augusta Friedricha Potta i Franca Miklošiča, u kojima su istražili povezanost romskog jezika sa sanskrtom te leksičke posebnosti unutar romskog jezika. Ne želeći detaljnije analizirati razvoj romoloških istraživanja, potrebno je ukratko spomenuti da se od sredine 19. stoljeća romološka istraživanja djelomično odmiču od lingvističkog područja te se nastoje istražiti kultura i običaji Roma u pojedinim državama. Takva istraživanja u Austro-Ugarskoj provodili su nadvojvoda Josip Habsburški i Antal Herrmann, u Velikoj Britaniji George Henry Borrow, u Njemačkoj Heinrich von Wlislöcki i dr. Institucionalni oblik romološka istraživanja dobivaju 1888., kada je u Edinbourghu osnovano društvo The Gypsy Lore Society. U prvoj polovici 20. stoljeća rezultati romoloških istraživanja ponajprije su se objavljivali u *Journal of the Gypsy Lore Society*.⁹ Istodobno, zanimljivo je istaknuti primjer osnivanja škole na romskom jeziku u tadašnjem slovačkom, a današnjem ukrajinskom gradu Užhorodu 1920-ih godina. Tu romsku školu može se smatrati pretečom današnjih romskih studija, posebice u pristupu razumijevanju romske povijesti, kulture i jezika.¹⁰

Potrebno je napomenuti da su neke europske države, posebice Njemačka i Italija, od druge polovice 19. stoljeća provodile nasilno-represivnu i asimilacijsku politiku prema Romima. U tom kontekstu osnovana je 1899. godine Ciganska informativna služba (njem. *Zigeuenernachrichtendienst* ili *Zigeunerzentrale*) u sklopu Münchenske policije, što se može smatrati prvim pokušajem institucionalnog rješavanja onoga što se tada nazivalo „ciganskim pitanjem“. Imala je zadaću sabiranja svih relevantnih podataka o Romima i njihovoj imovini kako bi ih se što pomnije nadziralo. Alfred Dilmann objavio je, kao voditelj tog ureda, 1905. godine knjigu *Zigeuner-Buch*, u kojoj je objavio detalje o životu i porijeklu više od 3.500 Roma, te time pružio kasnijim (nacističkim) njemačkim političarima i znanstvenicima znanstvenu podlogu za rješavanje „ciganskog pitanja“. ¹¹ Sve izraženiji utjecaji rasne teorije i teza rasne higijene ili eugenike u njemačkoj znanosti od kraja 19. stoljeća utjecali su na zaoštavanje odnosa prema Romima. Rasizam je interpretirao „anticiganizam“ na temelju postojećih predrasuda o Romima kao „asocijalcima“, „crnim skitnicama i pokućarcima“, „nesposobnima za rad“ ili kao „otmičarima nevine (kršćanske) djece“ i sl. Dio europskih rasističkih znanstvenika isticao je romantičarski mit o Romima kao „arijevskoj esenciji“, ali većina je nje-

⁹ The Gypsy Lore Society međunarodno je društvo osnovano 1888. u Velikoj Britaniji, a bavi se proučavanjem i zaštitom romske kulture i jezika. Glasilo je društva *Journal of the Gypsy Lore Society*, a od 1989. sjedište je u Sjedinjenim Američkim Državama. Ubrzo je osnovan Victor Weybright Archives of Gypsy Studies, namijenjen istraživačima povijesti i kulture Roma i drugih putujućih skupina; više vidjeti na URL: <http://www.gypsyloresociety.org> (15.9.2016.)

¹⁰ Crowe, D. M. *A history of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York : St. Martin Griffin, 1996, str. 46–47.

¹¹ Fraser, A. *The Gypsies*, str. 251–252; Margalit, G. *Germany and its Gypsies*, str. 30–31; Lucassen, L. Willems, W.; Cottaar, A. *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*. London : St. Martin's Press, 1998, str. 85–87.

mačkih rasističkih znanstvenika Romima nijekala arijevtstvo, smatrajući ih mješavinom više nacija (rasa) (njem. *Mischvolk*).¹² Ovakva rasistička shvaćanja Roma bila su dodatni poticaj njemačkim znanstvenicima i političarima u rješavanju romske problematike, što je dovelo do njihova genocidnog progona u Drugom svjetskom ratu.

Prvi poznati hrvatski znanstveni romološki radovi započinju lingvističkom analizom romskog jezika Antuna Mihanovića početkom 1820-ih. On je 1823. objavio rad *Die Zigeuner* u bečkom časopisu *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, u kojem se ukratko osvrnuo na pitanje indijskog porijekla romskog jezika. U radu je primjetan utjecaj Rüdigera i Grellmanna u vezi s indijskim porijeklom romskog jezika.¹³ U drugoj polovici 19. stoljeća Mara Čop Marlet, koju neki smatraju prvom hrvatskom etnografinjom, objavila je nekoliko etnografskih radova o Romima. Između ostalih, značajan je njezin rad *Die Zigeuner unter den Südslawen* u mađarskom časopisu *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*, u kojem je analizirala način života, zanimanja i jezik Roma. Osim toga, objavila je knjigu *Südslawische Frauen. Auf Höhen und Tiefen der Balkanländer*, u kojoj je analizirala društveni položaj Romkinja među južnoslavenskim narodima.¹⁴ Zanimljivo je primijetiti da je ona bila članica triju etnografskih društava: francuskog Academie Internationale des Palmiers, engleskog Gypsy Lore Society (imenovana je dopisnom počasnom članicom) i mađarskog Magyar Néprajzi Társág (bila je članica hrvatskog ogranka osnivača društva).¹⁵ Sudjelujući u radu triju etnografskih društva i suradujući s brojnim romolozima (primjerice nadvojvodom Josipom, Antalom Hermanom i Francom Miklošičem), uspjela je pratiti razvoj suvremene romologije i sudjelovati u njemu. Jedan od kolega s kojima je surađivala na proučavanju kulture i običaja Roma bio je Franjo Kuhač, koji je opisivao njihove običaje, odnose prema slobodi i vjeri te njihova obrtnička, trgovačka i umjetnička umijeća. Između ostalog, objavio je rad *Die Zigeuner unter den Südslawen* u mađarskom časopisu *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*, a pjesme o Romima objavio je u četverosveščanom djelu *Južno-slovenske narodne popievke*.¹⁶ Kuhač je u svojem pro-

¹² Margalit, G. *Germany and its Gypsies*, str. 16–18.

¹³ Očak, J. *Antun Mihanović*. Zagreb : Nakladni zavod Globus, 1998, str. 140 i 142; Jembrih, A. O Mihanovićevoj jezikoslovnoj i diplomatskoj djelatnosti. U: *Antun Mihanović i njegovo doba: Zbornik radova sa znanstvenog skupa u Klanjcu 7. lipnja 1996*. Pažur, B. (ur.), Zagreb : Krajkavsko spravišće, 1996, str. 125; Vodnik, B. Antun Mihanović: „Iz preporodnih studija“ dra. Branka Drechslera. *Hrvatsko kolo* (Zagreb). 6(1910), str. 13.

¹⁴ Žura Vrkić, S. *Život i književno djelo Mara Čop*. Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003, str. 277, 292–295. [Magistarski rad.]

¹⁵ Predsjednik hrvatskog ogranka društva Magyar Néprajzi Társág bio je Imre Josipović, a izvjestitelj Ivan Bojničić, Mara Čop Marlet i Friedrich Salomo Krauss. Zanimljivo je napomenuti da je predsjednik ciganskog ogranka bio nadvojvoda Josip, a njegov je član bio i Antal Herrmann (Žura Vrkić, S. Prva hrvatska etnografinja Mara Čop Marlet. *Ethnologica Dalmatica* (Split). 12(2003), str. 12–16.

¹⁶ Kuhač, F. Š. *Popis literarni h i glazbenih radnji od god. 1852. – 1904*. Zagreb : Tisak Antuna Scholza, 1904, str. 31; Kuhač, F. Š. *Južno-slovenske narodne popievke*. Knj. 1, sv. 1. Zagreb : Knjigotiskarna i litografija C. Albrechta, 1878, str. 113 i 161; Kuhač, F. Š. *Južno-slovenske narodne popievke*. Knj. 3, sv.

učavanju Roma surađivao s nadvojvodom Josipom i Marom Čop Marlet.¹⁷ Ivan se Broz u djelu *Crticama iz hrvatske književnosti*, u kojem je analizirao najstarije hrvatske jezične i književne spomenike, osvrnuo na posebnost romskog jezika i njegovu sličnost sanskrtu.¹⁸

Krajem 19. stoljeća započeo je projekt *Odbora za narodni život i običaje* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, u kojem je prikupljana i proučavana građa u vezi s tradicijskom kulturom južnih Slavena. Jedan dio rada Odbora odnosio se na prikupljanje građe za istraživanje jezika, kulture, vjere i običaja Roma. Dio građe o Romima koju je Odbor prikupio bio je objavljen, no znatan dio nije do danas objavljen te se čuva u arhivu Odbora u Zagrebu.¹⁹ Skupljači su većinom bili svećenici i učitelji, koji su u prvoj polovici 20. stoljeća objavili niz djela u kojima su dali vrijedne etnografske prinose o Romima. Između ostalih, potrebno je spomenuti Vatroslava Rožića, Luku Lukića, Josipa Lovretića i dr. Sljedeći znanstvenik u Hrvatskoj koji je u svojem radu proučavao kulturu i povijest Roma bio je Franjo Fancev, koji je u studenom 1912. objavio pet članaka u nizu *Iz prošlosti i sadašnjosti cigana u Narodnim novinama*. U njima je analizirao povijest, jezik i kulturu Roma u Hrvatskoj i Europi, a pritom je bio među prvim hrvatskim znanstvenicima koji su koristili interdisciplinarni pristup (rezultate filoloških, etnoloških, književno-povijesnih i demografskih istraživanja) u istraživanju Roma u Hrvatskoj.²⁰

Istraživački prinosi Emilija Laszowskog povijesti Roma

Emilij Laszowski pokazao je, poput nekih njemu suvremenih hrvatskih znanstvenika, interes za znanstveno proučavanje povijesti i kulture Roma. Pozadinu navedenog interesa otkrio je sam Laszowski u svojim bilješkama *Uspomene na ljude*, koje se čuvaju u njegovom osobnom arhivskom fondu u Hrvatskom državnom arhivu, istaknuvši da mu je poticaj za bavljenje Romima bilo prijateljstvo s Marom Čop Marlet. Između ostalog, Laszowski piše o romološkom krugu oko Mare Čop Marlet, ističući o njoj: „[...] neko je vrijeme proučavala jezik, običaje i život Cigana i tako se je približila nadvojvodi Josipu, koji se je na svojim madjar-

1. Zagreb : Knjigotiskarna i litografija C. Albrechta, 1880, str. 281-283; Kuhač, F. Š. *Južno-slovenske narodne popevke*. Knj. 4, sv. 1-2. Zagreb : Knjigotiskarna i litografija C. Albrechta, 1881, str. 109–110, 220-221.

¹⁷ Kuhač, F. Š. *Popis literarnih i glazbenih radnji*, str. 14.

¹⁸ Broz, I. *Crtice iz hrvatske književnosti*. Zagreb : Matica hrvatska, 1886, str. 45–49.

¹⁹ Šimunović-Petrić, Z. Popis rukopisa u arhivu Odbora za narodni život i običaje. U: *Spomen-spis povodom obilježavanja stogodišnjice postojanja i rada Odbora za narodni život i običaje južnih Slavena u sastavu Jugoslavenske akademije 1888-1988*. Mohorovičić, A. (ur.). Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Odbor za narodni život i običaje, 1988, str. 37–67.

²⁰ Fancev, F. Iz prošlosti i sadašnjosti cigana. *Narodne novine* (Zagreb). 78(1912), 266 (16. studenog), str. 3; 267 (18. studenog), str. 3; 268 (19. studenog), str. 3; 269 (20. studenog), str. 3; 270 (21. studenog), str. 3.

skim imanjima mnogo bavio ciganskim problemom. Nastojao je, da Cigane stalno naseli na svojim imanjima. Dao im je zemlje, posagradio kućice, dao im gospodarsko oruđe marve i drugo. Ali to mu nije uspjelo, jer su naseljeni Cigani odbjegavali u svoj stari nomadski život. Kod toga posla pomagala mu Marlet nekoliko godina, i sama proučavala Cigane i naučila se je i njihov jezik. Nju opet je u tom poslu pomagao naš muzikolog Franjo Ks. Kuhač s ciganskim pjesmama, koje je on sakupio“.²¹

Laszowski zatim ističe ulogu Mare Čop Marlet na njegovo romološko djelovanje, navodeći: „[...] kad sam g. 1890. stanovao [...] u Karlovcu upoznao sam Čop-Marlet-ovku i s njom bio u marnom saobraćaju, jer mi je ona svojim duhom vrlo imponirala. Mnogo mi je o nastojanju nadvojvode Josipa, da riješi „cigansko pitanje“. Dala mi je na čitanje i neka njegova pisma, koja su sadržavala njegove osnove s Ciganima. To mi je dalo impuls, da me je to pitanje počelo zanimati, te sam g. 1894. u Narod. Novinama (b 211) napisao kratku ‘Poviesnu crticu o Ciganima’“.²²

Iz navedenog se može vidjeti da je na romološki rad Laszowskog izravno utjecala Mara Čop Marlet, koja je tada pripada uskomu akademskom romološkom europskomu krugu. Laszowski je dio svojih istraživanja objavio 1894. u manjem članku naslovljenom *Poviesna crtica o Ciganima* u *Narodnim novinama*.²³ Međutim, istodobno je prikupljao neobjavljeni arhivski materijal, iščitao relevantnu međunarodnu literaturu i sl. Upravo je to jedan od fokusa ovog istraživanja.

Podrijetlo Roma i povijest Roma u Europi – literatura koju je Laszowski poznavao

Bilješke Laszowskog pokazuju da je bio upoznat s brojnim djelima o povijesti Roma. Nekima od njih Laszowski u svojim bilješkama navodi samo osnovne podatke, uglavnom naslov, ime i prezime autora i godinu izdanja, a kod drugih navodi u kratkim crtama njihove glavne teze, najčešće o podrijetlu Roma. U prvu skupinu spada knjiga *Bijdrage tot de geschiedenis der Zigeuners* nizozemskog orijentalista Michaela Jana de Goejea, objavljena u Amsterdamu 1875. godine,²⁴ zatim članak austrijskog povjesničara i geografa Roberta Röslera *Zur Frage von dem älte-*

²¹ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 1.5.1.17. Uspomene na ljude, Mara Čop-Marlet.

²² Uz navedeni tekst stoji bilješka Laszowskog: *O Ciganima imam prikupljen prilični materijal*. HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 1.5.1.17. Uspomene na ljude, Mara Čop-Marlet.

²³ Laszowski, E. Povjestna crtica o ciganima. *Narodne novine* (Zagreb). 40(1894), 211 (15. rujna), str. 4-5.

²⁴ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

sten Auftreten der Zigeuner in Europa,²⁵ objavljen 1872. godine u tjedniku *Ausland*,²⁶ te članak indijskog orijentalista i antropologa Bábu Rájendrala'la Mitre *On the Gypsies of Bengal*,²⁷ objavljen 1870. godine u *Memoirs Read before the Anthropological Society of London*.²⁸

Nadalje, Laszowski je bio upoznat s djelima Györgya Praya, Franca Miklošiča i Charlesa Lelanda koja su, između ostalog, analizirala pitanje podrijetla Roma. Prema Prayu, Romi su došli iz Male Azije u Europu 1403. godine, kada je Tamerlan osvojio Malu Aziju – došli su najprije u Moldavsku, Vlašku i Ugarsku, gdje su zapaženi 1417. godine, a otuda su se raširili po cijeloj Europi.²⁹ Na temelju Praya,³⁰ Laszowski navodi i teze pojedinih ranonovovjekovnih kroničara o podrijetlu Roma i podrijetlu riječi Ciganin, poput one Joachima Camerariususa da Cigani nose ime od ptice *cinelus*, koja je simbol siromaštva, zatim tezu Polidora Vergilija da su Cigani došli iz Cilicije i tezu talijanskog humanista Raffaella Maffeiija da su Cigani podrijetlom iz Perzije.³¹ Zanimljivo je istaknuti da pri navođenju posljednje teze Laszowski pogrešno citira Praya. Naime, Pray u svojem djelu navodi da Volaterranus, što je Maffeijevo latinsko ime, smatra da su Romi podrijetlom *ex Uxiis* u Perziji,³² a iz bilješke Laszowskog jasno se daje raspoznati da je Volaterranus *ex Uxiis* shvatio kao ime povjesničara koji je smatrao da su Romi porijeklom iz Perzije.³³ Sve navedene teze – Prayevu o maloazijskom podrijetlu Roma, Camerariusovu o etimologiji imena Cigana od ptice *cinelus*, tezu Polidora Vergilija da su Romi došli iz Cilicije, kao i ispravno shvaćenu Volateranusovu tezu da su Romi došli iz Uxija u Perziji – Laszowski navodi i u svojem članku o Romima.³⁴ Laszowski je bio upoznat i s Mikloščevim djelom *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's*, u kojem je autor dokazao indijsko porijeklo Roma analiziravši

²⁵ Rösler, R. Zur Frage von dem ältesten Auftreten der Zigeuner in Europa. *Das Ausland: Ueberschau der neusten Forschungen auf dem Gebiete der Natur-, Erd- und Völkerkunde* (Augsburg). 45(1872), 17 (22. travnja), str. 406-407. U tom se kratkom članku autor osvrće na prisutnost Roma u Europi u 15. stoljeću (Peloponez, Krf, Vlaška, Moldavija), ispravljajući pritom neka pogrešna tumačenja dotadašnje historiografije u vezi s time.

²⁶ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

²⁷ Mitra, B. R. On the Gypsies of Bengal. *Memoirs Read before the Anthropological Society of London* (London). 3(1870), str. 120-134. Autor u članku uspoređuje europske Rome s plemenom Bediyá, koje živi u Bengalu. Fizičke karakteristike pripadnika potonjeg plemena, njihova izoliranost od društva, koje ih prezire, zatim sklonost krađi, lutalački način života, obitavanje pod šatorima i još neke karakteristike povezuju pleme Bediyá s europskim Romima.

²⁸ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

²⁹ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani; prema: Pray, Gy. *Annales Regum Hungarie ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV*. Sv. 4. Beč: Typis Leopoldi Joannis Kaliwoda, 1767, str. 273-274.

³⁰ Pray, Gy. *Annales*, str. 273.

³¹ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani

³² Pray, Gy. *Annales*, str. 273.

³³ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani

³⁴ Laszowski, E. Povjestna crtica, str. 4.

njihov jezik te je na temelju pronađenih riječi iz perzijskog i grčkog jezika u romskom jeziku pokazao da su se Romi na svojem putu dulje vremena zadržali u Perziji i Grčkoj.³⁵ Laszowski je znao i za Lelandovo djelo *The English Gipsies and Their Language*, u kojem je autor dokazao indijsko podrijetlo Roma.³⁶

Iz djela njemačkog povjesničara Carla Hermanna Friedricha Johanna Hopfa *Die Einwanderung der Zigeuner in Europa*, objavljenog 1870. godine, Laszowski izdvaja podatke da su Vageniti na Krfu, koji se spominju u listini Katarine Valois oko 1346. godine, identični Romima te da se 1386. godine Krf naziva *feudum Acingarorum*.³⁷ U vezi s tim najstarijim pojavljivanjima Roma u Europi, Laszowski u jednoj svojoj bilješci navodi i vijest franjevca Šimuna Simeonisa iz 1322. godine o plemenu Chaym (Cham), koje živi na Kreti, a koje ne može 30 dana živjeti na istom mjestu, nego živeći pod šatorima luta od mjesta do mjesta. Laszowski u bilješci navodi da u tom plemenu „lako naslućujemo Rome.“³⁸ Zanimljivo je pritom istaknuti da Simeonisovu vijest Laszowski zasigurno nije donio na temelju Hopfa jer je on pogrešno naveo da Simeonis govori o plemenu koje živi na Cipru.³⁹

Laszowski se služio i du Cangeovim rječnikom *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, iz kojeg navodi da se u djelu *Historia Saxonica* Alberta Krantz navode pod 1417. godinom⁴⁰ *Zigeuni et Zyeni*, a to su Francuzima *Aegyptii seu Bohemi*, Talijanima *Zingani vel Zingari*, a Španjolcima *Gittani* – to su skitnice i čarobnjaci koji utječu na naivnu svjetinu izmišljotinama i lažima.⁴¹ Laszowski je u svojoj bilješci donekle u krivu jer Krantz nigdje ne navodi Rome pod imenima *Zigeuni et Zyeni*, nego du Cange kaže da su *Zigeuni et Zyeni* oni koje Krantz navodi pod 1417. godinom. Što se tiče njihova imena, Krantz navodi samo *Tartaros vulgus appellat: in Italia vocant Cianos*.⁴²

Laszowski u bilješci o sadržaju isprave koju car Žigmund Luksemburški 1423. izdaje romskom „vojvodi Ladislavu“ i njegovoj skupini navodi još dva djela koja analiziraju podrijetlo i doseljavanje Roma – *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae* Istvána Katone⁴³ i *Geschichte Ungarns* Lászla Szalayja.⁴⁴ Tako Ka-

³⁵ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani

³⁶ *Isto*.

³⁷ *Isto*, prema: Hopf, C. *Die Einwanderung der Zigeuner in Europa*. Gotha : Friedrich Andreas Perthes, 1870, str. 17–18.

³⁸ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

³⁹ Hopf, C. *Die Einwanderung*, str. 9–10.

⁴⁰ Krantz, A. *Saxonia*. Frankfurt na Majni : Apud A. Wechelum, 1575, str. 285–286.

⁴¹ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani; prema: Du Cange, Ch. du Fresne. *Glossarium mediae et infimae latinitatis: Sv. 8: T – Z*. Niort: L. Favre, 1887, str. 431, col. B.

⁴² Krantz, A. *Saxonia*, str. 285.

⁴³ Laszowski pogrešno navodi da je riječ o djelu *Historia pragmatica Hungariae* istog autora.

⁴⁴ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

tona navodi da su Romi podrijetlom iz Mezopotamije,⁴⁵ što i Laszowski prihvaća u navedenom objavljenom radu,⁴⁶ a Szalay smatra da je Timur potisnuo Rome iz Azije.⁴⁷

Laszowski u svojem objavljenom članku navodi engleskog propovjednika Johna Bunyana kao jedinog Roma koji je postao znamenit pisac.⁴⁸ Vjerojatno je taj podatak preuzeo iz spomenutog djela *The English Gipsies and Their Language* Charlesa Lelanda, koji je na temelju činjenice da je Bunyanov otac bio kotlokrpa, što je tradicionalno romsko zanimanje, te na temelju Bunyanova štura opisa očeva siromaštva i teških prilika u kojima je odrastao, zaključio da je Bunyan bio Rom.⁴⁹ Kotlokrpe su zbog prirode svojeg posla često proglašavani Romima, no valja istaknuti da većina Bunyanovih biografa nijeće njegovo romsko porijeklo.⁵⁰ Naposljetku, Laszowski u svojem članku navodi i jedno romološko djelo koje ne spominje u svojim bilješkama – knjigu francuskog romologa Paula Bataillarda *Les derniers travaux relatifs aux Bohémiens dans l'Europe orientale*, objavljenu u Parizu 1872. godine.⁵¹

Istraživački prinosi Emilija Laszowskog povijesti Roma u Hrvatskoj

U svojem članku o Romima Laszowski tvrdi da su Romi na područje uže Hrvatske došli zajedno s Osmanlijama polovicom 15. stoljeća navodeći dva pisma koja je 1882. objavio Vićentije Makušev u drugom svesku svoje edicije *Istorijski spomenici južnih Slovena i okolnih naroda* – jedno iz 1469.,⁵² drugo iz 1470. godine⁵³ – koja spominju prisustvo Roma u osmanskim provalama.⁵⁴ Iz pisma iz 1469. godine izdvaja da je Ezibeg-paša s 14.000 Turaka i 2.000 Roma harao po Krbavi i stigao sve do Kupe te da su senjski gospodari obdarili pašu, koji je potom otišao sve do Modruša.⁵⁵ Iz pisma iz 1470. godine navodi da se blizu Senja skupilo oko

⁴⁵ Katona, I. *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae. Tomulus V, ordine XII. Ab anno Christi MCCCCX ad annum usque MCCCCXXXIX*. Budim : Typis Regiae Universitatis, 1790, str. 415.

⁴⁶ Laszowski, E. Povjestna crtica, str. 4.

⁴⁷ Szalay, L. von. *Geschichte Ungarns*. Sv. 2. Preveo H. Wögerer. Pešta : Verlag von Wilhelm Lauffer, 1869, str. 446.

⁴⁸ Laszowski, E. Povjestna crtica, str. 5.

⁴⁹ Leland, Ch. G. *The English Gipsies and Their Language*. 4. izd. London : Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1893, str. 63–64.

⁵⁰ Mandić, R. John Bunyan – život i djelo. U: Bunyan, J. *Hodočasničko postajanje*. Preveo R. Mandić. Split: Paralele, 2006, str. 19–20.

⁵¹ Laszowski, E. Povjestna crtica, str. 4.

⁵² Makušev, V. (ur.). *Istorijski spomenici južnih Slovena i okolnih naroda*. Sv. 2. Beograd, 1882, br. 5, str. 172–173.

⁵³ Makušev, V. *Istorijski spomenici*, br. 5, str. 166–167.

⁵⁴ Laszowski, E. Povjestna crtica, str. 4.

⁵⁵ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

20.000 Turaka te da usto svakim danom raste i broj Roma, koji se spremaju na plijenjenje po Hrvatskoj.⁵⁶

U vrijeme pisanja članka (dakle 1894. godine) izišao je drugi svezak edicije urednika Ivana Krstitelja Tkalčića *Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba prijestolnice Kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*.⁵⁷ Građa objavljena u toj ediciji čini jedini do sada poznati izvor za povijest Roma u Zagrebu u kasnom srednjem vijeku. Romi se u Zagrebu prvi put spominju 1378. godine,⁵⁸ dakle približno stoljeće prije navedenih pisama koja je objavio Makušev. Laszowskomu je u trenutku pisanja članka mogao biti dostupan prvi svezak edicije, u kojem se spominje mesar Nikola Cigan među ekskomuniciranim građanima u ispravi kojom zagrebački biskup Ivan 1397. godine ekskomunicira stanovnike Gradeca jer su provalili na područje Kaptola, potpalili kanoničke kurije, provalili u biskupsku tvrđavu i katedralnu crkvu, istukli i ubili više kanonika i njihovih rođaka i ukućana.⁵⁹ Laszowski u jednoj svojoj bilješci analizira građu o Ciganima iz Tkalčićeve edicije.⁶⁰ Navodi peti, šesti, deveti i deseti svezak edicije, ali ne navodi prvi, u kojem se, kako smo vidjeli, također na jednom mjestu spominje Cigan. Iz njegove je bilješke očigledno da se pri traženju spominjanja Roma u dokumentima služio indeksom imena. Ističe da riječ *Cigan* ili *Cykan* nalazimo u Zagrebu kao prezime ili pridjevak već u 14. stoljeću. Navodi poimence osobe s tim prezimenom/pridjevkom – Franju Cigana, Nikolu Cigana, Petra Cigana, Andriju Ciganičina (Ciganića). Pogrešno navodi da postoji i *drugi Nikola Cigan*, koji se spominje 1402. godine. Naime, analizom svih spominjanja Nikole Cigana može se zaključiti da je uvijek riječ o istoj osobi. Laszowski izdvaja dva podatka o analiziranim osobama – prvo, sin Andrije Ciganičina bio je svećenik Blaž te, drugo, taj je Andrija, sin Petra, imao kuću u Zagrebu. Premda to izrijekom ne navodi, Laszowski je smatrao potrebnim istaknuti navedene činjenice vjerojatno zato što one pokazuju sjedilački i potpuno uklopljen način života osoba s prezimenom/pridjevkom Cigan u Zagrebu kasnog srednjeg vijeka – što ističu i ostali autori koji su se bavili tom temom.⁶¹

Laszowski poznaje i odnos ugarsko-hrvatskih kraljeva 15. stoljeća prema Romima. U svojim bilješkama analizira ispravu koju je Žigmund Luksemburški 1423. godine izdao romskom vojvodi Ladislavu, objavljenu u diplomatariju *Co-*

⁵⁶ *Isto*.

⁵⁷ Tkalčić, I. K. (ur.). *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske: Sv. 2: Izprave 1400–1499*. Zagreb : Brzotiskom Karla Albrechta, 1894.

⁵⁸ Tkalčić, I. K. (ur.). *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske: Sv. 5: Knjige sudbenih poziva i presuda (god. 1375.-1391.)*. Zagreb : Brzotiskom Karla Albrechta, 1898, str. 127.

⁵⁹ Tkalčić, I. K. (ur.). *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske: Sv. 1: Izprave 1093–1399*. Zagreb : Brzotiskom Karla Albrechta, 1889, br. 397, str. 383.

⁶⁰ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁶¹ Primjerice Berberski, S. Romi u pretprogoniteljskoj eri. *Zadarska revija* (Zadar). 28(1979), 4, str. 420–421.

*dex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus Ac Civilis*⁶² te u spomenutom djelu Istvána Katone *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*.⁶³ Laszowski navodi da je Žigmund tom poveljom vojvodu Ladislava i njegove Rome uzeo pod svoju zaštitu, naložio svim kaštelanima, gradovima i sucima da romsku skupinu vojvode Ladislava slobodno propuštaju i štite te odredio da pravna pitanja među tim Romima treba rješavati njihovim vojvoda, a ne gradski sudovi.⁶⁴ Zanimljivo je da je Žigmund Romima izdao još jednu povelju, i to 1417. godine,⁶⁵ no Laszowski ju ne spominje u svojim bilješkama. Analizira i ispravu kralja Vladislava iz 1496. godine, čiji prijepis donosi Pray,⁶⁶ a Laszowski tu ispravu smatra „vrlo važnom“.⁶⁷

U izdanju građe *Hrvatski urbari* Radoslava Lopašića, objavljenom 1894. godine, dakle iste godine kada je objavljen i članak Laszowskog, Laszowski pronalazi dva navoda o Romima, koja spominje u svojim bilješkama,⁶⁸ no isto ne navodi i u članku. Prvi se odnosi na modruški urbar iz 1486. godine, u kojem se u selu Pešatki spominju kmetovi Luka i Mavro Cigani,⁶⁹ a drugi se odnosi na dubovački urbar iz 1581. godine, koji u selu Jelsi spominje Ivana Ciganina, tasta Martina.⁷⁰

U svojim bilješkama Laszowski analizira i dokument iz 1523. godine, koji je 1903. objavljen u prvom svesku edicije *A Horvát véghelyek oklevéltára*.⁷¹ U tom se dokumentu navode Čići, koje su Osmanlije protjerali s pograničnog prostora, nakon čega su se naselili u Istri.⁷² Ti su Čići bili kradljivci i štetočine te uhode i izdajnici te su po tim karakteristikama slični Romima. U dokumentu se traži da ih se protjera s tog područja.

Laszowski u svojim bilješkama navodi i niz protuciganskih odredaba koje je donosio Hrvatski sabor krajem 16. i tijekom 17. stoljeća. Pritom se poziva na četvrti i peti svezak *Hrvatskih saborskih spisa* urednika Ferde Šišića. Dana 12. travnja 1593. godine Hrvatski sabor odredio je novi popis kuća u svrhu poreza te

⁶² Fejér, Gy. (ur.). *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus Ac Civilis*. Sv. 10, vol. 6. *Ab anno 1418–1428*. Budim : Typis typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1844, br. CCXXI, str. 532–533; usp. HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani. U svojoj bilješci Laszowski greškom navodi da se objavljeni dokument u navedenom diplomatariju nalazi na str. 523. Dokument se zapravo nalazi na str. 532.

⁶³ Katona, I. *Historia*, str. 413–414; usp. HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁶⁴ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁶⁵ Fraser, A. *The Gypsies*. 2. izd. Malden, Oxford, Carlton : Blackwell Publishing, 2006, str. 63–65.

⁶⁶ Pray, Gy. *Annales*, str. 273.

⁶⁷ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁶⁸ *Isto*.

⁶⁹ Lopašić, R. (ur.). *Hrvatski urbari*. Sv. 1. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1894, str. 79.

⁷⁰ Lopašić, R. *Hrvatski urbari*, str. 121.

⁷¹ Thallóczy, L., Hodinka, A. (ur.). *A Horvát véghelyek oklevéltára: Sv. 1: 1490–1527*. Budimpešta : Kiadja a Magyar tudományos akadémia, 1903, br. CLIII, str. 249–252.

⁷² HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

pritom oporezuje i Rome s 12 denara po osobi.⁷³ Tu saborsku odluku Laszowski spominje i u svojem članku, pozivajući se na saborski zapisnik u Zemaljskom arhivu – dakle u današnjem Hrvatskom državnom arhivu – od 1593. godine.⁷⁴ Dana 25. listopada 1611. godine Sabor, na pritužbe protiv Roma, određuje da se objesi svaki Rom zatečen u krađi. Ako Rom pobjegne s mjesta zločina, gospodar onog kraja gdje taj Rom bude ulovljen dužan je krojiti pravdu.⁷⁵ Dana 12. listopada 1615. godine Sabor je potvrdio da su Romi u Hrvatskoj proskribirani.⁷⁶ Dana 8. srpnja 1619. godine Sabor je odredio da se Romi, zatečeni u bilo čijoj jurisdikciji, slobodno pohvataju i pošalju na radove kopanja koprivničkih opkopa.⁷⁷

U svojem članku Laszowski navodi da je tijekom 17. stoljeća u Slavoniji bilo mnogo Roma, a to potkrepljuje navodeći tvrdnju bosanskog biskupa Marijana Maravića, koji u opisu svoje biskupije iz 1655. kaže da Roma ima po cijeloj njegovoj dijecezi.⁷⁸ Kao i kod većine navoda koje donosi u svojem članku, ne navodi izvor odakle je navedeni podatak preuzeo, a biskup Maravić ne spominje se u njegovim bilješkama. Tu se zapravo radi o izvještaju biskupa Maravića Svetoj Stolici o prilikama u njegovoj biskupiji, koji se čuvaju u fondu *Relationes ad limina apostolorum* Tajnog vatikanskog arhiva. Naime, svi rezidencijalni biskupi bili su dužni u određenom vremenskom periodu predati Svetoj Stolici pismeni izvještaj o stanju svoje biskupije.⁷⁹ Sačuvana su tri izvještaja biskupa Maravića – prvi potječe iz 1650., drugi je iz 1655., a treći nije datiran, no poznato je da je predan Svetoj Stolici 1658. godine.⁸⁰ Možemo s velikom vjerojatnošću ustvrditi da je Laszowski tekst Maravićeva izvještaja pronašao u izdanju građe *Acta Bosnae*, koju je uredio Euzebije Fermendžin, a 1892. godine objavila Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti kao 23. svezak edicije *Monumenta spectantia historiam Slavorum meri-*

⁷³ Šišić, F. (ur.). *Hrvatski saborski spisi: Sv. 4: Od godine 1578. do godine 1608. dodatak od 1573.-1605.* Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1917, br. 122, str. 294; HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁷⁴ Laszowski, E. Povjestna crtica, str. 4.

⁷⁵ Šišić, F. (ur.). *Hrvatski saborski spisi. Sv. 5. Od godine 1609. do 1630. godine s dodatkom od god. 1570. do god. 1628.* Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1918, br. 29, str. 62; HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁷⁶ Šišić, F. *Hrvatski saborski spisi* 5, br. 79, str. 131; HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁷⁷ Šišić, F. *Hrvatski saborski spisi* 5, br. 138, str. 222; HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁷⁸ Laszowski, E. Povjestna crtica, str. 4.

⁷⁹ Dević, A. Uvodni tekst. U: Dević, A.; Martinović, I. (ur.). *Vatikanski dokumenti Đakovačke i Srijemske biskupije u XVII. i XVIII. st. Fontes: izvori za hrvatsku povijest* (Zagreb). 4(1998), str. 15.

⁸⁰ Matanić, A. J. Izvještaji bosansko-srijemskih ili đakovačkih biskupa u Tajnom vatikanskom arhivu. *Kačić: zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja* (Split). 4(1971), str. 150.

dionalium.⁸¹ Zanimljivo je da Maravić spominje Rome i u svojem izvještaju iz 1650. godine.⁸²

Kralj Ferdinand III. dao je 1656. za njemačke nasljedne zemlje sastaviti zakonik *Forma processus iudicii criminalis seu praxis criminalis* (*Postupak u kaznenom suđenju ili kazneni postupak*), koji se primjenjivao i u Ugarsko-hrvatskom Kraljevstvu ako nije bilo u suprotnosti s posebnim povlasticama.⁸³ U njemu se na dva mjesta spominju i Romi, a Laszowski u svojim bilješkama navodi ta mjesta. Članak 84. tematizira krađu te, između ostalog, navodi pokazatelje za istragu, iz kojih je jasno da su Romi praktički bili *a priori* sumnjivi u slučaju krađe, uz osobe koje nisu ni u čijoj službi, ljenčine, prosjake i litalice,⁸⁴ što navodi i Laszowski.⁸⁵ Nadalje, Laszowski navodi i članak 98., koji Rome smješta u grupu opasnih ljudi te, pozivajući se na naloge od 16. lipnja 1654. godine, dopušta da takve ljude može bilo tko uhvatiti i kazniti. Zabranjuje im se izdavanje putovnica, a sve do tog trenutka izdane putovnice proglašavaju se bezvrijednima. Uz to, od njih se i traže potvrde i putovnice – u slučaju sumnje da su krivotvorene, njihovi se vlasnici smiju zadržati u pritvoru dok se ne ustanovi njihova autentičnost.⁸⁶

Pritužbe „pravoslavni seoski sudaca“ na Rome koji se useljavaju na hrvatsku krajinu Laszowski u svojoj bilješci stavlja u 1665. – 1666., pritom navodi da ti pravoslavni seoski suci mole da se Rome odstrani s područja Križevaca, Koprivnice i Ivanića.⁸⁷ Podatke o tome nalazi u drugom svesku Lopašićevih *Spomenika hrvatske Krajine*.⁸⁸ Međutim, već na temelju samog Lopašićevog priređenog teksta možemo vidjeti da su pritužbe seoskih sudaca upućene u travnju 1666. godine. Regest navedenog spisa u Lopašićevoj ediciji glasi „Bilješke o smutnjah Vlaških u Varaždinskoj krajini g. 1665-66.“, a zapravo je riječ o kronološki poredanim

⁸¹ Fermendžin, E. (ur.). *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1892, br. MCCCCXX, str. 475–480.

⁸² Dević, A.; Martinović, I. (ur.). Vatikanski dokumenti Đakovačke i Srijemske biskupije u XVII. i XVIII. st. *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* (Zagreb). 4(1998), br. 34, str. 363-364). Ondje doneseni latinski sažetak izvještaja nije datiran, no usporedbom statističkih podataka iz njega (primjerice 75.196 vjernika u Bosni te preko 12.200 vjernika u Slavoniji) sa statističkim podacima iz Maravićeva izvještaja iz 1650. godine (objavljenom u Matanić, Izvještaji, str. 150) razvidno je da se navedeni sažetak odnosi upravo na izvještaj iz 1650. godine.

⁸³ Brozović, D. (ur.). *Hrvatska enciklopedija: Sv. 2: Be – Da*. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2000, str. 589.

⁸⁴ *Forma processus iudicii criminalis, seu praxis criminalis. Serenissimo regi apostolico Hungariae Josepho I. dictata. Sumpitibus eminentissimi principis cardinalis Akollonicz*. 2. izd. Trnava : Typis Academicis, per Joannem Andream Hörmann, 1697, str. 70 (članak 84).

⁸⁵ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁸⁶ *Forma processus*, str. 82 (članak 98).

⁸⁷ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁸⁸ Lopašić, R. (ur.). *Spomenici hrvatske Krajine: Sv. 2: Od godine 1610 do 1693*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1885, br. CCV, str. 314–317.

bilješkama datiranim mjesecima te je bilješka u kojoj se navode pritužbe vlaških sudaca datirana travnjem 1666. godine. Zanimljivo je da u svojem članku Laszowski iste pritužbe vlaških sudaca na Rome i molbu da se Rome odstrani datira 1665. te potom navodi da nije poznato što je dalje učinjeno po tom pitanju.⁸⁹ Osim toga, treba imati na umu da Vladimir Mažuranić navodi pogrešnu 1665. godinu kao godinu pritužbi vlaških sudaca protiv useljavanja Roma na krajinu.⁹⁰ Riječ je zapravo o buni Vlaha u Varaždinskom generalatu, koja je izbila 1665. godine. Predvodio ju je križevački veliki sudac Stevan Osmokrugić (Osmokruović), a izbila je zbog kršenja posebnog statusa Vlaha i zakidanja na plaćama i ratnom plijenu. Osmokrugić u travnju 1666. sa svojim sumišljenicima šalje caru i generalatu „memorijal“, koji u *Spomenicima hrvatske Krajine* donosi Lopašić. Jedan je od zahtjeva navedenih u tom „memorijalu“ zabrana masovnog useljavanja Roma na područje Varaždinskog generalata. Osmokrugićevu je bunu 1666. oružanom silom ugušio upravitelj Varaždinskog generalata, general Johann Joseph Herberstein.⁹¹

Svaki neobjavljeni dokument koji je u svojim bilješkama o Romima naveo, Laszowski je popratio arhivskom signaturom. Ponekad, međutim, na temelju navedene signature nije bilo moguće pronaći citirani dokument. Pismo od 23. travnja 1673. koje, prema Laszowskom, grof Ernest Trautmannsdorf šalje zagrebačkomu kaptolu, obavještavajući ga da mu se njegovi krajiški Romi tuže da nisu od kaptola dobili nikakvu isplatu i zadovoljštinu te moleći ga da što prije podmiri spomenutim siromašnim Romima taj dug, nije bilo moguće pronaći. Naime, Laszowski navodi da to pismo pripada 1673. godini kronološke serije fonda *Locus credibilis* Arhiva zagrebačkog kaptola.⁹² Međutim, među dokumentima iz 1673. u toj seriji ne postoji nijedan dokument koji spominje Rome, pa tako ni navedeno pismo.

Slična je situacija s dokumentom od 21. prosinca 1680., kojim, prema bilješci Laszowskog, Petar Klasnić, Nikola Kapusović i Đuro Nagy jamče Jurju Lipskomu za Roma Petra Sombanovića, koji se nalazi u tamnici grada Bosiljeva. Signatura koju navodi Laszowski nije čitljiva, moguće je razaznati samo da se taj dokument čuva u Državnom arhivu u Zagrebu, dakle današnjem Hrvatskom državnom arhivu.⁹³

⁸⁹ Laszowski, E. Povjestna crtica, str. 4.

⁹⁰ Mažuranić, V. *Dodatci uz Prinose za hrvatski pravno-povijesni rječnik*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1923, str. 5.

⁹¹ Kudumija, M. *Đurđevac u svijetu i vremenu*. Đurđevac : Mjesna konferencija Socijalističkog Saveza radnog naroda Đurđevac, 1968, str. 28; Moaćanin, F. *Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787*. U: *Vojna krajina: Povijesni pregled – historiografija – rasprave*. Pavličević, D. (ur.). Zagreb : Sveučilišna naklada Liber, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1984, str. 39; Holjevac, Ž. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku*. U: Holjevac, Ž.; Moaćanin, N. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*. Zagreb : Leykam international, Barbat, 2007, str. 63–64.

⁹² HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁹³ *Isto*.

Laszowski prati i rad povjerenstva koje je 1697. odredio car Leopold I., čiji je zadatak bilo uređenje Slavonije nakon oslobođenja od Osmanlija.⁹⁴ U svojim bilješkama⁹⁵ donosi glavne točke dokumenta od 25. svibnja 1698. godine koji se čuva u Kaptolskom arhivu u Zagrebu, kojim spomenuto povjerenstvo imenuje orahovičkog kapetana Vukašina Maksanovića direktorom slavonskih Roma, odnosno povjerava mu dužnost njihove regulacije i upravljanja njima.⁹⁶ Laszowski pogrešno navodi da se spomenuti kapetan preziva Maksimović – pritom se vjerojatno povodi za Radoslavom Lopašićem, koji 1902. donosi sadržaj izvještaja tog povjerenstva od 2. prosinca 1698., u kojem romskog kapetana također naziva Maksimovićem.⁹⁷ Navedeni dokument iz Kaptolskog arhiva sadržava šest točaka koje određuju dužnosti i prava romskog kapetana Maksanovića te dužnosti Roma, upravljanje kojima mu je povjereno. Laszowski u svojim bilješkama navodi svih šest točaka, a donekle je neprecizan samo pri navođenju druge točke, kojom se određuje da je Maksanović dužan za uživanje časti upravljanja Romima isplaćivati iz vlastitih sredstava 200 rajnskih guldena godišnje (svakih pola godine po 100 guldena) komorskoj slavonskoj inspekciji – Laszowski kaže da Romi imaju plaćati svakih pola godine komorskoj inspekciji 200 forinti.⁹⁸ Iako to nigdje ne navodi, možemo pretpostaviti da je Laszowski za taj dokument saznao ili iz trećeg sveska Miklošičeva djela *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas*, gdje autor donosi prijepis tog dokumenta, navodeći da je riječ o dokumentu koji pruža uvid u postupanje prema Romima u Slavoniji krajem 17. stoljeća,⁹⁹ ili iz kataloga br. 6 Kaptolskog arhiva, u kojem se nalazi referenca na taj dokument.¹⁰⁰ Uz to, Laszowski je zabilježio i spomenuti članak u kojem Lopašić donosi sadržaj izvještaja povjerenstva. U svojoj bilješci ističe, prema Lopašiću,¹⁰¹ da je romski kapetan Vukašin Maksanović plaćao 200 forinti godišnje za sajmove, a svaki Rom mora dati državnoj blagajni 6 forinti.¹⁰² Iako možemo uočiti da izvještaj povjerenstva zapravo ocrtava stanje određeno dokumentom od 25. svibnja 1698. godine – taj put Laszowski je ispravno naveo da je Maksanović plaćao 200 forinti godišnje,

⁹⁴ Lopašić, R. Slavonski spomenici za XVII. viek. Pisma iz Slavonije u XVII. viek (1633.–1709.). *Starine* (Zagreb). 30(1902), br. CXXXII, str. 142.

⁹⁵ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁹⁶ Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Kaptolski arhiv u Zagrebu, Stari spisi Zagrebačkog kaptola, fasc. 99, br. 84.

⁹⁷ Lopašić, R. Slavonski spomenici, br. CXXXII, str. 146.

⁹⁸ HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

⁹⁹ Miklosich, F. *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas*. Sv. 3. Beč : In Commission bei Karl Gerold's Sohn, 1873, str. 18-20.

¹⁰⁰ Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Kaptolski arhiv u Zagrebu, Katalozi, katalog 6, Repertorium Actorum antiquorum Capituli Zagrabiensis usq[ue] 1700, str. 507.

¹⁰¹ Lopašić, R. Slavonski spomenici, br. CXXXII, str. 146.

¹⁰² HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

a dužnost je svakog romskog oca obitelji da plaća 6 guldena godišnje određena trećom točkom spomenutog dokumenta.¹⁰³

Što se povijesti Roma u Hrvatskoj tiče, Laszowski u članku najviše prostora posvećuje banskoj naredbi od 15. kolovoza 1738., kojom ban Josip Esterházy, na tužbe hrvatskih staleža na štete koje čine Romi u Podravini i Pokuplju, imenuje Marka Nemca kapetanom Roma. Laszowski ističe ključne odredbe te naredbe, a pritom se poziva na *stari prijepis* koji posjeduje.¹⁰⁴ Tu naredbu ne spominje u svojim bilješkama, a nije ju bilo moguće pronaći ni u arhivskom fondu Ban Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (HR-HDA-10) ni među ostalim spisima u osobnom fondu Laszowskog.

U svojem članku Laszowski spominje i kraljevski reskript od 22. srpnja 1755., kojim je, kako kaže, prestala vrhovna vlast nad Romima zemaljske gospode na čijem se zemljištu Romi zadržavahu, što je donekle popravilo težak položaj Roma.¹⁰⁵ Taj reskript Laszowski ne spominje u svojim bilješkama, a podatak o njemu vjerojatno je preuzeo iz trećeg sveska Miklošičeva spomenutog djela.¹⁰⁶

Laszowski se zanimao i za položaj Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U jednoj svojoj bilješci donosi podatke iz članka objavljenog 1942. godine u dnevniku *Deutsche Zeitung in Kroatien*.¹⁰⁷ Ističe da je 1697. godine izdano kraljevsko rješenje da se Romi stave izvan zakona, da se muškarci poubijaju, a ženama i djeci odrežu nosovi, te da su Marija Terezija i Josip II. bezuspješno pokušavali naseljavati Rome.¹⁰⁸ U navedenom članku se navodi da je „cigansko pitanje“ otvoren problem te poziva na njegovo rješavanje, dajući kao primjer mjere koje je poduzela tadašnja slovačka vlada. Navedenim „drakonskim mjerama“ iz prošlosti suprotstavljena su (navodno) moderna nastojanja oko „podizanja društvenog, higijenskog i etičkog nivoa“ Roma te njihove sedentarizacije. Taj je članak objavljen tek nekoliko mjeseci prije početka masovnih deportacija Roma u jasenovački logor, koje su vlasti Nezavisne Države Hrvatske u javnosti prikazivale kao pokušaj privođenja Roma radu i sjedilačkomu životu.¹⁰⁹ Nadalje, u istom fondu sačuvan je novinski

¹⁰³Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Kaptolski arhiv u Zagrebu, Stari spisi Zagrebačkog kaptola, fasc. 99, br. 84.

¹⁰⁴Laszowski, E. Povjestna crtica, str. 4-5.

¹⁰⁵*Isto*, str. 5.

¹⁰⁶Miklosich, F. *Über die Mundarten*, str. 18.

¹⁰⁷Die Lösung der Zigeunerfrage. *Deutsche Zeitung in Kroatien* (Zagreb). 2(1942), 33 (8. veljače), str. 4. Laszowski u svojoj bilješci nije sasvim precizan pri navođenju godišta, datuma i broja novina *Deutsche Zeitung in Kroatien* u kojima se nalazi navedeni članak. Naime, navodi „Deutsche Zeitung in Kroatien br. 33. Uzkrš (1942–44?)“, a provjerom je ustanovljeno da je riječ o broju 33 iz 1942. godine, no taj je broj objavljen 8. veljače, a ne na Uskrs.

¹⁰⁸HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

¹⁰⁹Vojak, D. Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U: Vojak, D.; Papo, B.; Tahiri, A. *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945*. Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Romsko nacionalno vijeće, 2015, str. 31–41.

članak *Hrvatska se sela čiste od cigana*, objavljen početkom lipnja 1942. u *Novoj Hrvatskoj*.¹¹⁰ U spomenutom članku opisuju se ustaške deportacije romskog stanovništva u jasenovački logor u ljeto 1942., a pritom je primjetno da su deportacije prikazivane kao pokušaj privođenja Roma radu, kako zorno svjedoči i navedeni članak.¹¹¹ Uz to, Laszowski u jednoj svojoj bilješki prepričava događaj s početka ustaške vladavine iz okolice Karlovca, kada je do temelja spaljeno i razoreno cijelo romsko naselje, a Romi pohvatani i odvedeni te vjerojatno postrjeljani u šumi, a neki su Romi pobjegli i tako spasili živote.¹¹²

Zaključak

Povijest i kultura Roma u Hrvatskoj i danas se može smatrati nedovoljno istraženom temom koja se i dalje nalazi na marginama istraživačkog interesa. Emilij Laszowski bio je jedan od hrvatskih znanstvenika koji su se bavili proučavanjem povijesti romskog stanovništva u Hrvatskoj. Njegov istraživački interes za Rome potaknula je Mara Čop Marlet, koja je tada objavljivala dramaturško-književne i etnografske priloge o Romima. Nakon nekoliko godina istraživanja Laszowski je 1894. objavio rad o povijesti Roma u *Narodnim novinama*, koji se može smatrati prvim hrvatskim historiografskim radom o navedenoj manjinskoj skupini.

Istraživanje je bilo usmjereno na analizu osobnog arhivskog fonda Emilija Laszowskog, i to napose na onaj njegov dio koji sadržava građu koju je Laszowski prikupio o Romima. Analiza njegove ostavštine ukazala je na to da je on bio među prvim povjesničarima koji je prikupio i analizirao građu o Romima iz hrvatskih arhiva. Nadalje, Laszowski je analizirao dio tada recentne romološke literature, što upućuje na to da je htio dublje poznavati navedenu tematiku. Nažalost, nije poznato je li Laszowski objavio ijedan drugi historiografski tekst o Romima, no unatoč tomu može ga se smatrati jednim od prvih hrvatskih znanstvenika koji su se na znanstveni način bavili proučavanjem povijesti i kulture Roma. To je još jedan aspekt kojim se Laszowski istaknuo kao jedan od ponajboljih hrvatskih znanstvenika.

Izvori i literatura

Arhivsko gradivo

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

HR-HDA-806. Emilij Laszowski

¹¹⁰HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani; Hrvatska se sela čiste od cigana. *Nova Hrvatska* (Zagreb). 2(1942), 127 (3. lipnja), str. 8; usp. Vojak, D.; Papo, B.; Tahiri, A. Dokumenti. U: Vojak, D., Papo B., Tahiri, A. *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945*. Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Romsko nacionalno vijeće, 2015, prilog 40, str. 142.

¹¹¹Vojak, D. *Stradanje Roma*, str. 34–35.

¹¹²HR-HDA-806. Emilij Laszowski, 2.1.9.11. Cigani.

Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Kaptolski arhiv u Zagrebu

Stari spisi Zagrebačkog kaptola

Katalozi

Objavljeni izvori

Dević, A.; Martinović, I. (ur.). Vatikanski dokumenti Đakovačke i Srijemske biskupije u XVII. i XVIII. st. *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* (Zagreb). 4(1998), str. 9–545.

Fejér, Gy. (ur.). *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus Ac Civilis*. Sv. 10, vol. 6. *Ab anno 1418-1428*. Budim : Typis typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1844.

Fermentžin, E. (ur.). *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1892.

Forma processus iudicii criminalis, seu praxis criminalis. Serenissimo regi apostolico Hungariae Josepho I. dictata. Sumptibus eminentissimi principis cardinalis Acolonicz. 2. izd. Trnava : Typis Academicis, per Joannem Andream Hörmann, 1697.

Krantz, A. *Saxonia*. Frankfurt na Majni : Apud A. Wechelum, 1575.

Lopašić, R. (ur.). *Spomenici hrvatske Krajine: Sv. 2: Od godine 1610 do 1693*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1885.

Lopašić, R. (ur.). *Hrvatski urbari*. Sv. 1. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1894.

Lopašić, R. Slavonski spomenici za XVII. vjek: Pisma iz Slavonije u XVII. vjeku (1633.–1709.). *Starine* (Zagreb). 30(1902), str. 1-176.

Makušev, V. (ur.). *Istorijski spomenici južnih Slovena i okolnih naroda*. Sv. 2. Beograd, 1882.

Šišić, F. (ur.). *Hrvatski saborski spisi: Sv. 4: Od godine 1578. do godine 1608. dodatak od 1573.–1605*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1917.

Šišić, F. (ur.). *Hrvatski saborski spisi*. Sv. 5. *Od godine 1609. do 1630. godine s dodatkom od god. 1570. do god. 1628*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1918.

Thallóczy, L., Hodinka, A. (ur.). *A Horvát véghelyek oklevéltára: Sv. 1: 1490–1527*. Budimpešta : Kiadja a Magyar tudományos akadémia, 1903.

Tkalčić, I. K. (ur.). *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*. Sv. 1. *Izprave 1093–1399*. Zagreb : Brzotiskom Karla Albrechta, 1889.

Tkalčić, I. K. (ur.). *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*. Sv. 2. *Izprave 1400–1499*. Zagreb : Brzotiskom Karla Albrechta, 1894.

Tkalčić, I. K. (ur.). *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*. Sv. 5. *Knjige sudbenih poziva i presuda (god. 1375.–1391.)*. Zagreb : Brzotiskom Karla Albrechta, 1898.

Periodika

Die Lösung der Zigeunerfrage. *Deutsche Zeitung in Kroatien* (Zagreb). 2(1942), 33 (8. veljače), str. 4.

Hrvatska se sela čiste od cigana. *Nova Hrvatska* (Zagreb). 2(1942), 127 (3. lipnja), str. 8.

Literatura

Berberski, S. Romi u pretprogoniteljskoj eri. *Zadarska revija* (Zadar). 28(1979), 4, str. 415–422.

Broz, I. *Crtice iz hrvatske književnosti*. Zagreb : Matica hrvatska, 1886.

Brozović, D. (ur.). *Hrvatska enciklopedija: Sv. 2: Be – Da*. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2000.

Crowe, D. M. *A history of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York : St. Martin Griffin, 1996.

Dević, A. Uvodni tekst. U: Dević, A.; Martinović, I. (ur.). Vatikanski dokumenti Đakovačke i Srijemske biskupije u XVII. i XVIII. st. *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* (Zagreb). 4(1998), str. 9–19.

Dimić, T. Reč urednika. *Romologija: lil palo lilaripe, kultura thaj pučipe e Rromengo: časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja Roma* (Novi Sad). 1(1990), 1, str. 5.

Du Cange, Ch. du Fresne. *Glossarium mediae et infimae latinitatis: Sv. 8: T – Z*. Niort: L. Favre, 1887.

Fancev, F. Iz prošlosti i sadašnjosti cigana. *Narodne novine* (Zagreb). 78(1912), 266 (16. studenog), str. 3; 267 (18. studenog), str. 3; 268 (19. studenog), str. 3; 269 (20. studenog), str. 3; 270 (21. studenog), str. 3.

Fraser, A. *The Gypsies*. Oxford : Wiley-Blackwell, 1995.

Fraser, A. *The Gypsies*. 2. izd. Malden, Oxford, Carlton : Blackwell Publishing, 2006.

Grant, A. P. Romani in the Wilderness: On the Marginalisation of Romani within General Linguistics in Britain and America, and Some Consequences of The 'Rise Of The Amateur'. *Grazer Linguistische Studien* (Graz). 51(1999), str. 65-81.

Hancock, I. Romani. *The Encyclopedia of language and linguistics*, sv. 7. Oxford, New York, Seoul, Tokyo : Pergamon Press, 1994, str. 3604.

Holjevac, Ž. Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku. U: Holjevac, Ž.; Močanin, N. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*. Zagreb : Leykam international, Barbat, 2007, str. 6–107.

Hopf, C. *Die Einwanderung der Zigeuner in Europa*. Gotha : Friedrich Andreas Perthes, 1870.

Jauk-Pinhak, M. *Povijest izučavanja romskog jezika u Svijetu*. U: *Međunarodni naučni skup Jezik i kultura Roma*. Šipka M. (ur.). Sarajevo : Institut za proučavanje nacionalnih odnosa – Sarajevo, 1989, str. 11–20.

Jembrih, A. O Mihanovićevoj jezikoslovnoj i diplomatskoj djelatnosti. U: *Antun Mihanović i njegovo doba: Zbornik radova sa znanstvenog skupa u Klanjcu 7. lipnja 1996*. Pažur, B. (ur.). Zagreb : Krajakavsko spravišće, 1996, str. 121–143.

Katona, I. *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae. Tomulus V, ordine XII. Ab anno Christi MCCCCX ad annum usque MCCCCXXXIX*. Budim: Typis Regiae Universitatis, 1790.

Kudumija, M. *Đurđevac u svijetu i vremenu*. Đurđevac : Mjesna konferencija Socijalističkog Saveza radnog naroda Đurđevac, 1968.

Kuhač, F. Š. *Južno-slovjenske narodne popievke*. Knj. 1, sv. 1. Zagreb : Knjižgotiskarna i litografija C. Albrechta, 1878.

Kuhač, F. Š. *Južno-slovjenske narodne popievke*. Knj. 3, sv. 1. Zagreb : Knjižgotiskarna i litografija C. Albrechta, 1880.

Kuhač, F. Š. *Južno-slovjenske narodne popievke*. Zagreb : Knj. 4, sv. 1–2. Knjižgotiskarna i litografija C. Albrechta, 1881.

Kuhač, F. Š. *Popis literarnih i glazbenih radnji od god. 1852.–1904*. Zagreb : Tisak Antuna Scholza, 1904.

Laszowski, E. Povjestna critica o ciganima. *Narodne novine* (Zagreb). 40(1894), 211 (15. rujna), str. 4–5.

Leland, Ch. G. *The English Gypsies and Their Language*. 4. izd. London : Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1893.

Lucassen, L., Willems, W., Cottaar, A. *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*. London : St. Martin's Press, 1998.

Mandić, R. John Bunyan – život i djelo. U: Bunyan, J. *Hodočasničko postajanje*. Preveo R. Mandić. Split : Paralele, 2006, str. 13–35.

Margalit, G. *Germany and its Gypsies: a Post-Auschwitz Ordeal*. Madison : University of Wisconsin Press, 2002.

Matanić, A. J. Izvještaji bosansko-srijemskih ili đakovačkih biskupa u Tajnom vatikanskom arhivu. *Kačić: zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja* (Split). 4(1971), str. 149–154.

Mažuranić, V. *Dodatci uz Prinose za hrvatski pravno-povjestni rječnik*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1923.

Miklosich, F. *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's*. Sv. 3. Beč : In Commission bei Karl Gerold's Sohn, 1873.

Mitra, B. R. On the Gypsies of Bengal. *Memoirs Read before the Anthropological Society of London* (London). 3(1870), str. 120–134.

Moačanin, F. Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787. U: *Vojna krajina: Povijesni pregled – historiografija – rasprave*. Pavličević, D. (ur.). Zagreb : Sveučilišna naklada Liber, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1984, str. 23–56.

Očak, J. *Antun Mihanović*. Zagreb : Nakladni zavod Globus, 1998.

Petković, M. *Emilij Laszowski Szeliga: 1868.–1949*. Zagreb : Družba „Braća Hrvatskoga Zmaja“, 2000.

Pray, Gy. *Annales Regum Hungarie ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV*. Sv. 4. Beč : Typis Leopoldi Joannis Kaliwoda, 1767.

Romologija. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb : Novi liber, 2003, str. 1142.

Rösler, R. Zur Frage von dem ältesten Auftreten der Zigeuner in Europa. *Das Ausland: Ueberschau der neusten Forschungen auf dem Gebiete der Natur-, Erd- und Völkerkunde* (Augsburg). 45(1872), 17 (22. travnja), str. 406–407.

Stipančević, M. *Analitički inventar Osobnog fonda Emilija Laszowskog*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2010.

Stipančević, M. *Neznani svijet Emila Laszowskog*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2014.

Szalay, L. von. *Geschichte Ungarns*. Sv. 2. Preveo H. Wögerer. Pešta : Verlag von Wilhelm Lauffer, 1869.

Šiftar, V. *Cigani: minulost v sedanjosti*. Murska Sobota : Pomurska založba, 1970.

Šimunović-Petrić, Z. Popis rukopisa u arhivu Odbora za narodni život i običaje. U: *Spomen-spis povodom obilježavanja stogodišnjice postojanja i rada Odbora za narodni život i običaje južnih Slavena u sastavu Jugoslavenske akademije 1888-1988*. Mohorovičić, A. (ur.). Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Odbor za narodni život i običaje, 1988, str. 37–67.

Vodnik, B. Antun Mihanović: 'Iz preporodnih studija' dra. Branka Drechslera. *Hrvatsko kolo* (Zagreb). 6(1910), str. 3–25.

Vojak, D. Prvi hrvatski romolozii: Mara Čop, Franjo Fancev, Vladimir Rendšek i Antun Medven. *Biobibliographica* (Zagreb). 3(2009), str. 103–128.

Vojak, D. O proučavanju Roma u hrvatskoj znanosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija? *Historijski zbornik* (Zagreb). 63(2010), 1, str. 215–240.

Vojak, D. Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U: Vojak, D.; Papo, B.; Tahiri, A. *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945*. Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Romsko nacionalno vijeće, 2015, str. 17–59.

Vojak, D.; Papo, B.; Tahiri, A. Dokumenti. U: Vojak, D.; Papo, B.; Tahiri, A. *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945*. Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Romsko nacionalno vijeće, 2015, str. 61–351.

Žura Vrkić, S. Prva hrvatska etnografkinja Mara Čop Marlet. *Ethnologica Dalmatica* (Split). 12(2003), str. 5–34.

Žura Vrkić, S. *Život i književno djelo Mare Čop*. Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003. [Magistarski rad.]

Summary

EMILIJ LASZOWSKI'S CONTRIBUTION TO RESEARCHING THE HISTORY OF THE ROMA POPULATION IN CROATIA

The research on the history and culture of Roma in Croatia has always been a marginal topic in Croatian science, especially in historiography. Having this in mind, it is no wonder we can observe only sporadic fragments of the research activities in Romani studies of some Croatian scientists, who only occasionally covered the aforementioned topic. The end of the 19th century saw the growing interest in the research on Roma – it is then that the important results of research on Roma culture, language and customs were published. Emilij Laszowski was also among these scientists. He was one of the most prominent Croatian historiographers at

the end of the 19th century and in the first half of the 20th century. Our research was based on the analysis of the part of his personal archival fonds – which is kept in the Croatian State Archives – related to the history of Roma. Laszowski's historiographic work encompassed numerous fields of social history; he rose to prominence mostly due to his papers on Croatian early modern cultural and economic history and historical topography. It is, though, less known fact that Laszowski researched the history and culture of the Roma population in Croatia and in Europe. The impulse for studying the Roma population came from Mara Čop Marlet, the first Croatian ethnographer, who was part of the wider European circle of scientists exploring the ethnography of the Romani population. In the last decade of the 19th century Laszowski started collecting and analyzing the relevant literature and documents pertaining to Roma in Croatian archives. He had published the results of a part of his researches in an article in the newspaper Narodne novine in 1894 – this article may be regarded as the first Croatian historiographical work on the topic of Roma. Laszowski continued researching the history of Roma after publishing the 1894 article, including the history of Roma during the Second World War, but the aforementioned article remained his only published paper on the subject.

Keywords: *Emilij Laszowski, Roma, Croatia, history, Romology*